

«ՍՈՂԱՅՈՂ ՆՎԱՃՄԱՆ» ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
1920 թ. ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Կարինե Ալեքսանյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ *նիվանագիտական զինանոց, միջազգային իրավունք, զինա-
դադար, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիր, թուրք-հայկական պատերազմ:*

Ուսումնասիրությունը նվիրված է թուրքական նիվանագիտական զինանոցում մշակված և 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմի շրջանում իրականացված «սողացող նվաճման» ռազմավարության հարցին: Ռազմական ակտիվ գործողությունների և դրանից հետո միջազգային իրավունքի ու զինադադարի պայմանների խախտմամբ հակառակորդի տարածքներ զավթելու, նրա զորքին ու բնակչությանը հոգեբանորեն ճնշելու, բանակը թուլացնելու և բարոյազրկելու պայմաններում «սողացող նվաճման» ռազմավարության իրականացմամբ թուրքերը հասան Ալեքսանդրապոլի՝ իրենց համար հնարավորինս բարենպաստ «խաղաղության» պայմանագրի կնքմանը, որն այնուհետև նույն ռազմավարությամբ ամրապնդեցին Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով:

Նախաբան. 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը հայոց նորագույն պատմության ամենաողբերգական էջերից մեկն է: Պարտվելով այս պատերազմում՝ հայերը ոչ միայն կորցրին հայկական հողերը մեկ միասնական պետության մեջ միավորելու բացառիկ հնարավորությունը, զրկվեցին իրենց անկախ պետականությունից, թուրքերին զիջեցին նորանոր տարածքներ, կրեցին հսկայական նյութական վնասներ, այլև ցեղասպանության ենթարկվեց արևելահայ մի խոշոր հատված: Բացառիկ ծանր հետևանքներ ունեցավ այս պատերազմը հատկապես Ալեքսանդրապոլի զավառի բնակչության համար: Հայկական բանակի բարոյալքման պայմաններում թուրքերը, ռազմական գործո-

ղությունները զուգակցելով դիվանագիտական խարդավանքներին, հեշտությամբ գրավեցին Ալեքսանդրապոլն ու գավառը: Այնուհետև, վարպետորեն օգտվելով թուրք-բոլշևիկյան դաշինքից, ոչ մի իրավական հիմք չունենալով մնալու այստեղ, կարողացան ամբողջ վեց ամիս գավառը պահել զինակալման դաժան ռեժիմի պայմաններում: Չնայած 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի և 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրերով Ալեքսանդրապոլի գավառը մնում էր Հայաստանի կազմում, թուրքերն այստեղից ստիպված հեռացան միայն ռուսական հրամանատարության վերջնագրի պահանջով՝ 1921թ. ապրիլի 22-ին, բայց ոչ ընդմիջտ, այլ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում վերադառնալու ակնկալիքով:

Ի դեպ, թուրքական ժխտողականության արմատները և հայոց ոչնչացման գաղափարը սնուցող ռազմավարությունները կենսունակ գտնվեցին նաև հարյուր տարի անց: 2020թ. սեպտեմբերի 27-ին Արցախի Հանրապետության դեմ Ադրբեջանի և նրան դաշնակցած Թուրքիայի սանձազերծած պատերազմում նորագույն ռազմական սպառազինությունը զուգակցվեց թուրքական դիվանագիտական զինանոցի հին ռազմավարություններին: Հայ ժողովուրդը, ցավոք, ոչ միայն անպատրաստ գտնվեց դիմագրավելու թուրք-ադրբեջանական դաշինքի սանձազերծած պատերազմում թուրքական նորագույն սպառազինությանը, այլ նաև հին ռազմավարություններին, որոնք գործածվել էին իր դեմ ուղիղ 100 տարի առաջ:

Արցախյան երկրորդ պատերազմում կրած պարտությունը առաջնահերթություն է դարձրել հայոց պատմության վերագնահատումը, նոր ազգային անվտանգության ռազմավարության մշակումը, այլևս երբեք չցեղասպանվելու տրամաբանությամբ ապրելու և գործելու հրամայականը: Հայոց բանակը անհրաժեշտ տեխնոլոգիական միջոցներով և սպառազինությամբ զինելու հետ նույնքան առաջնային է թուրքական դիվանագիտական զինանոցի հանգամանալի ուսումնասիրության հիման վրա հայոց ազգային անվտանգության նոր ռազմավարության ստեղծումը:

Զինադադար և հաշտություն

Կարսի անկումից հետո, երբ Հայաստանի Հանրապետության պարտությունը պատերազմում արդեն ոչ մեկի մեջ կասկած չէր հարուցում, անխուսափելի էր նաև Ալեքսանդրապոլի անկումը. թուրքերն այն չեն գրավում ուժով, այլ նպատակ ունենալով գավթել ավելի շատ տարածքներ, դիմում են իրենց դիվանագիտական զենքերից մեկին՝ «սողացող նվաճման» ռազմավարությանը:

1920 թ. ամռանը ռուս-թուրքական բանակցություններում խորհրդային կառավարությունը առաջ էր քաշել հին թուրքական սահմանի ռեկտիֆիկացիայի այնպիսի սկզբունք, որի դեպքում մուսուլմանական գերակշիռ ազգաբնակչություն ունեցող հողերը կանցնեին Թուրքիային, իսկ այն հողերը, որտեղ մինչև 1914 թ. հայկական մեծամասնություն կար՝ Հայաստանին: Բայց թուրքական պատվիրակության ղեկավար Բեքիր Սամին համառորեն պնդել էր, որ պահպանվեն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով գծված սահմանները և պահանջել էր ճանաչել թուրքական Ազգային ուխտը, ինչպես նաև Ռուսաստանի համաձայնությունը (թեկուզ բանավոր) գրավելու Հայաստանի Հանրապետության որոշ տարածքներ, հատկապես Սարիղամիշը և Շահթախտիի շրջանը,

որով Նախիջևանի վրայով Կարմիր բանակի հետ անմիջական կապ կստեղծվեր, առանց որի իբր թե քեմալականները մեկ ամիս էլ չեն դիմանա: Կուրորեն հավատալով թուրքերի խոսքին, որ այդ գծից առաջ չեն անցնի՝ խորհրդային ղեկավարությունը համաձայնել էր: Այդ պատճառով, երբ 1920 թ. սեպտեմբերի 19-ին թուրքերը գրավեցին Սարիղամիշն ու մինչև հոկտեմբերի վերջը կանգնած մնացին այդտեղ, խորհրդային կառավարությունը առանձնապես չէր անհանգստանում: Բայց երբ հոկտեմբերի վերջին նրանք գրավեցին նաև Կարսն ու սկսեցին առաջանալ, ապա ռուսները ոչ միայն բողոքեցին, այլև դադարեցրին զենքի բարեխիղճ մատակարարումը՝ պահանջելով նախ զինադադար կնքել: Կարաբեքիրն իր հետագա առաջխաղացումն ապահովելու նպատակով դիմում է թուրքական դիվանագիտական արդյունավետ ու փորձած միջոցին՝ «սողացող նվաճման»՝ ռազմավարությանը՝ համոզելով խորհրդային Ռուսաստանին, որ իր բանակը «հեղափոխական ազատարար» բանակ է, որի նպատակն է փրկել հայ աշխատավորությանը «դաշնակների լծից և Հայաստանում հռչակել բանվորա-գյուղացիական իշխանություն»¹: Արդեն նոյեմբերի 3-ին 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարին ուղարկված հեռագրում նա համոզում էր, որ հարձակվեն Հայաստանի վրա՝ ասելով, որ դա ոչ թե պատերազմ կլինի, այլ մի թեթև զբոսանք, որը հեշտությամբ կհանգեցնի խորհրդային կարգերի հաստատմանը Հայաստանում»²:

Կարաբեքիրը, մի կողմից ջանալով իր առաջխաղացումը պայմանավորել Խորհրդային Ռուսաստանի շահերով, մյուս կողմից՝ Հայաստանի կառավարության հետ կնքված զինադադարի պայմանով, գրավում է Ալեքսանդրապոլի կարևոր ռազմաստրատեգիական կետերը՝ բերդն ու կայարանը»³:

Կարաբեքիրը, որն իր վերը նշված զինադադարով հայերին ստիպել էր փաստորեն առանց դիմադրության իրեն հանձնել Ալեքսանդրապոլը և գրկվել կարևոր ռազմաստրատեգիական դիրքերից, նոյեմբերի 8-ի երեկոյան հայկական կողմին Ջաջուռի ճակատի առաջավոր գծում ներկայացնում է Անկարայի կառավարության զինադադարի շատ ավելի ծանր պայմանները՝ նպատակ ունենալով մերժման դեպքում զարգացնել ռազմական հաջողությունները և գրավել ամբողջ Ալեքսանդրապոլի գավառը⁴:

Հայաստանի կառավարությունը, Ալեքսանդրապոլը թուրքերին հանձնելուց հետո չտեսնելով թուրքերի կողմից զինադադարը խախտելու ոչ մի հիմք, ակնկալելով բնակչության ու բանակի աջակցությունը, նոյեմբերի 10-ին մերժում է Անկարայի կառավարության զինադադարի պայմանները⁵:

Հայաստանի կառավարությունից այս պատասխանն ակնկալող Կարաբեքիրը իսկույն պատասխանն նոտա էր հղում. Քանի որ Հայաստանի կառավարությունը չի ըն-

¹ **Չոհրաբյան Է.**, 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, էջ 146:

² Նույնը:

³ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 600, թ. 111:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 600, թթ. 202-203:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 151, թ. 4:

դունում իր կառավարության պայմանները, ուստի ինքը ստիպված է վերսկսել ռազմական գործողությունները:⁶

Հարկ եղավ ռազմական գործողությունների մի քանի օր, որպեսզի Հայաստանի կառավարությանը պարզ դառնար, որ հաշտության կնքումն անհրաժեշտ է արդեն ամեն գնով, որ թուրքական զորքերի առաջխաղացումը կասեցնելու իր վերջին ճիգերը ձախողված են, որ բանակն ամբողջապես բարոյալքված է և անհաղորդ կառավարության կոչերին ու ձգտումներին:

Հայոց բանակի բարոյալքումը կանգնեցնելու, թուրքերի սողացող նվաճումը կանխելու միակ ելքը Հայաստանը խորհրդայնացնելն էր. նախ՝ որ Կարաբեքիրը հնարավորություն չէր ունենա հանդես գալու Հայաստանը խորհրդայնացնողի դերում, երկրորդ՝ կկոտորվեին հոգեբանական այն կապանքները, որի մեջ հայտնվել էր մեր բանակը: Խոսքը վերաբերում էր թշնամու գերակշիռ ուժին ու թուրք-բոլշևիկյան դաշինքին: Հայաստանի կառավարությունը գերադասեց զինադադարի պայմաններով Ալեքսանդրապոլը հանձնել թուրքերին՝ զրկվելով կարևոր ռազմավարական ստարտեգիական կետից և թուրքերի դեմ հանդիման անպաշտպան թողնելով բնակչությանը, որը ճարահատյալ ստիպված էր «աղուհացով» դիմավորել իր դարավոր թշնամուն: Ի դեպ, հայ պատմագիտական մտքի ու հասարակական գիտակցության մեջ քննադատվող այս երևույթը թուրքական «սողացող նվաճման» ռազմավարության կարևոր դրույթներից էր, որով նրանք կոտորում էին հայ բնակչության դիմադրական ոգին, պառակտում հայ հասարակությունը: Նախապես հայտնվելով, որ իրենց դիմավորելու պարագայում բնակչության նկատմամբ դաժանություններ չեն լինի, ապահովում էին իրենց հայ բնակչության դիմադրությունից⁷:

Տեսնելով, որ Հայաստանի իշխանությունները հապաղում են խորհրդայնացնել Հայաստանը, թուրքերը ռազմակալված Ալեքսանդրապոլում հռչակում են խորհրդային իշխանություն՝ գործնականորեն ցույց տալով, որ իրենց առաջխաղացումը պայմանավորված է Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելու հետ:

Հայաստանի կառավարությունը քիչ ուշ՝ դեկտեմբերի 2-ին, ստիպված էր կատարել անխուսափելի իշխանությունը հանձնել բոլշևիկներին: Նույն դեկտեմբերի 2-ի գիշերը կնքվում է Ալեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագիրը թուրքերի հետ, որոնք, հրաժարվելով խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունից, շտապեցնում էին կնքել հաշտության պայմանագիրը՝ ակնարկելով, որ հակառակ դեպքում կշարժվեն Երևանի վրա: 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի գիշերը Քյազիմ Կարաբեքիրի վերջնագրին պատասխանելու նպատակով գումարված հատուկ ժողովը, որին մասնակցում էին խորհրդարանի պատգամավորները, կառավարության անդամները, ՀՀԴ Բյուրոն իր ողջ կազմով և մի շարք անհատ գործիչներ, որոշեց ընդունել հաշտության ստորագույցիչ պայմանները՝ հանուն հայ ժողովրդի փրկության:

Հայաստանի կառավարությունը դրանով փորձում էր ուղղակի կանգնեցնել թուրքական արշավանքը, փրկել Հայաստանի մնացած բնակչությանը կոտորածներից,

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 151, թ. 4: ֆ. 200, ց. 1, գ. 600, թ. 229:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 3000, թ. 105:

մինչև նոր կառավարության կազմվելը և Կարմիր բանակի մուտքը Երևան: Համենայն դեպս, այդպես էր հավատացնում Կարաբեքիրը: Մյուս կողմից, Թուրքիան կառչում էր Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի առանձին կետերից, մասնավորապես՝ Հայաստանի մաս ճանաչված, բայց իրենց կողմից ռազմակալված տերիտորիաներին վերաբերող կետին, որին համաձայն՝ այդ շրջաններից պետք է հեռանային միայն «Հայաստանի կողմից ներկա պայմանագրի բոլոր պայմանների կատարման դեպքում»⁸: Մա հնարավորություն էր տալիս թուրքերին երկարացնելու Ալեքսանդրապոլի գավառի ռազմակալումը, քանի որ պայմանագիրը կազմված էր այնպես, որ միշտ էլ կարելի էր վկայակոչել ինչ-ինչ թերացումներ հայերի կողմից:

Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի՝ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը չեղարկելու և բանակցություններ վերսկսելու առաջարկին, ապա Հայաստանի խորհրդայնացման խաղաքարտը հմտորեն օգտագործած Կարաբեքիրը պատասխանեց, որ ինքը շատ ուրախ է Հայաստանում բանվորագյուղացիական հանրապետության հռչակման համար, բայց Հայաստանի հետ նոր բանակցությունների չի պատրաստվում: «Մոտիկ ապագայում, -ասվում էր նրա հեռագրում, -կիրավիրվի կոնֆերանս, որտեղ Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ միասին քննության կառնվեն ընդհանրապես կովկասյան խնդիրները»⁹:

Խաղից դուրս թողնելով Հայաստանի խորհրդային իշխանությանը՝ թուրքական կառավարությունը հասնում է խորհրդային Ռուսաստանից առավելագույն զիջումների: Մասնավորապես, սպառնալով վերջինիս, որ կթեքվեն Անգլիայի կողմը, թուրքերը հասան նրան, որ 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրով, առանց հայ ներկայացուցիչների մասնակցության, Կարսի մարզն ու Սուրմալուի գավառը /124, 997 քառ կմ տարածությամբ և 572000 բնակչությամբ/ զիջվում է իրենց: Սակայն վերջիններս, չբավարարվելով նույնիսկ այսքանով և խախտելով Մոսկվայի պայմանագրի պայմանները, համառորեն չէին ցանկանում ազատել Ալեքսանդրապոլի գավառը: Դեռ ավելին, ձգտում էին գրավել Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառներն ու Բաթումի մարզը:¹⁰ Իսկ ինչ վերաբերում է Չիչերինի առաջարկին՝ «դուրս գալ Ալեքսանդրապոլի շրջանից, քանի որ այստեղ հաստատվել են խորհրդային կարգեր»¹¹, պատասխանում են՝ հայ-թուրքական խաղաղությունը հիմնված է ազգերի ինքնորոշման իրավունքի վրա¹²:

Անդրկովկասի նկատմամբ զավթողական ծրագրերից չհրաժարվելու թուրքերի փորձերը առաջացնում են Մոսկվայի խորհրդային կառավարության զայրույթն ու զարմանքը: Տեսնելով, որ թուրքերն ուղղակի հեղինակագրկում են խորհրդային իշխանությունն Անդրկովկասում, 1921թ. ապրիլի 13-ին Մոսկվան վերջնագիր է ներկայացնում

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 113, թ. 102:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 4, գ. 72, թ. 2:

¹⁰ **Մարգարյան Ե.**, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918 թթ., Երևան, 1964, էջ 511:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 325, թ. 1-2:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 270, թ. 4-6:

թուրքական հրամանատարությանը՝ Ալեքսանդրապոլն ու շրջանը մաքրելու պահանջով¹³:

1921թ. ապրիլի 22-ին թուրքերը ստիպված են լինում հեռանալ Ալեքսանդրապոլի գավառից: Ի դեպ, հեռանալիս Թուրքական Ազգային Մեծ ժողովի կառավարության արևելյան ճակատի Գյումրու տեղական հրամանատար Օսման Նուրին ցինիկաբար չի մոռանում երջանկություն մաղթել «բարեկամ» հայ ժողովրդին՝ խորհուրդ տալով նրան հեռու մնալ հայ ազգի երջանկությունը խաթարող որևէ ընթացքից: Հիշեցվում էր նաև խորհրդա-թուրքական բարեկամության մասին և, վերջապես, խորհուրդ էր տրվում չխախտել այդ միությունը:¹⁴

«Սողացող նվաճման» ռազմավարությամբ թուրքերն ի չիք դարձրին Կարսը վերադարձնելու հույսերը: 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի Հայաստանի խորհրդայնացման Երևանի ռուս-հայկական համաձայնագրով Ռուսաստանը պարտավորվում էր Հայաստանի կազմում թողնել Կարսի մարզի հարավարևելյան մասը, որը գրավված էր թուրքերի կողմից: Վերջիններս, տարբեր պատճառաբանություններով դուրս չգալով Ալեքսանդրապոլի գավառից, հայկական կողմին ստիպեցին կենտրոնանալ Ալեքսանդրապոլի գավառի վրա և նվաճեցին ողջ Կարսի մարզը: Արդյունքում՝ թե՛ Ալեքսանդրապոլի և թե՛ Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերով Ալեքսանդրապոլը մնաց Խորհրդային Հայաստանին, իսկ Կարսը՝ Թուրքիային:

Եզրահանգում. Ամփոփելով 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում թուրքերի կողմից իրականացված «սողացող նվաճման» ռազմավարության հարցի քննությունը՝ կարելի է եզրակացնել. թուրքերն Ալեքսանդրապոլի գավառը գրավեցին՝ ռազմական հաջողությունները գուգակցելով դիվանագիտական խաղերին: Կարսը գրավելուց հետո պաշտոնապես դիմելով Հայաստանի կառավարությանը՝ խաղաղության բանակցություններ սկսելու, թուրքերը շարունակեցին իրենց առաջխաղացումը՝ պայմանավորելով այն Խորհրդային Ռուսաստանի շահերով:

Մի կողմից տպավորություն ստեղծելով, թե իրենք կողմ են անկախ Հայաստանի գոյությանը, թուրքերը Հայաստանի կառավարությանը դրդում են չընդունել Հայաստանի խորհրդայնացման վերաբերյալ Խորհրդային Ռուսաստանի առաջարկը, մյուս կողմից՝ ուխտադրուժ ռազմական առաջխաղացմամբ և զինադադարի նոր, ծանր պայմաններով անելանելի վիճակի մեջ դնում Հայաստանի կառավարությանը՝ ստիպելով դեկտեմբերի 2-ին խաղաղ ձևով իշխանությունը հանձնել բոլշևիկներին: Նույն դեկտեմբերի 2-ի գիշերը կնքվում է Ալեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագիրը թուրքերի հետ:

Թուրքերը, կառչելով Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի առանձին կետերին, մասնավորապես՝ Հայաստանի մաս ճանաչված, բայց իրենց կողմից զինակալված տարածքներին վերաբերող կետին, ամբողջ վեց ամիս չեն հեռանում Ալեքսանդրապոլի գավառից՝ մինչև վերջին հնարավորությունը թալանելով և կոտորելով գավառի բնակչու-

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 10, թ. 17: **Զոհրաբյան Է.**, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները, Երևան 1979, էջ 238:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 21, թ. 50:

թյանը: Ավելին, կես տարի մնալով Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ ամրագրում են նաև Չարսի մարզի աննկատ նվաճումը:

ТУРЕЦКАЯ СТРАТЕГИЯ «ПОЛЗУЧЕЙ ЭКСПАНСИИ» ВО ВРЕМЯ ТУРЕЦКО-АРМЯНСКОЙ ВОЙНЫ 1920 г.

Алексянн К. В.

Ключевые слова: *дипломатический арсенал, международное право, прекращение огня, Александропольский договор, турецко-армянская война.*

Исследование посвящено стратегии «ползучее завоевание», разработанного в 1920 году во время турецко-армянской войны.

В результате активных военных действий и после этого, нарушая международное право и условия прекращения огня, завоеванием территорий, психологическим давлением войск и населения, в условиях ослабления и деморализации армии, в результате стратегии «ползучее завоевание» турки достигли как можно более благоприятного для себя подписания «мирного» соглашения об Александрополе, которое затем было укреплено такой же стратегией договорами Москвы и Карса.

TURKISH STRATEGY OF CREEPING EXPANSION IN 1920 IN THE COURSE OF TURKISH-ARMENIAN WAR

Aleksanyan K. V.

Key words: *diplomatic arsenal, international law, ceasefire, Treaty of Alexandropol, Turkish-Armenian war.*

The study focuses on the "creeping conquest" strategy developed in 1920 during the Turkish-Armenian war.

As a result of active hostilities and after that, violating international law and ceasefire conditions, conquering territories, psychological pressure of troops and population, in conditions of weakening and demoralization of the army, as a result of the strategy of "creeping conquest", the Turks achieved the most favorable signing of the "peaceful". The agreement on Alexandropol, which was then reinforced by the same strategy with the treaties of Moscow and Kars.

Գ ր ա կ ա ն ո թ յ ո ն ի ն

1. Զոհրաբյան Է, 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, 146 էջ:
2. Զոհրաբյան Է., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները, Երևան, 1979, 238 էջ:

3. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 200, ց.1, գ. 600, թ.111: թ. 229: գ. 343, թ. 59: գ. 600, թթ. 202-203:
4. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 151, թ. 4:
5. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 3000, թ. 105:
6. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 114, գ. 10, թ. 17: ց. 2, գ. 21, թ. 50: ց. 2, գ. 113, թ. 102:
7. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1022, ց. 4, գ. 72, թ. 2: ց. 3, գ. 325, թ. 1-2: ց. 3, գ. 270, թ. 4-6:
8. Սարգսյան Ե., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918 թթ, Երևան, 1964, 511 էջ:

*Ընդունվել է՝ 26. 09. 2021
Գրախոսվել է՝ 23.10. 2021
Հանձնվել է տպ.՝ 15. 11. 2021*

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Կարինե ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող,
Էլ. հասցե՝ karineal@mail.ru